

Dorota Podgórska-Jachnik

Studia nad niepełnosprawnością (Disability Studies) i ruch włączający w społeczeństwie jako konteksty edukacji włączającej

Problemy Edukacji, Rehabilitacji i Socjalizacji Osób Niepełnosprawnych 22/1,
15-33

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Dorota Podgórska-Jachnik

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
Wydział Pedagogiki i Psychologii
ul. Powstańców Wlkp. 2, 85-090 Bydgoszcz
e-mail: d.p-jachnik@ukw.edu.pl

Studia nad niepełnosprawnością (*Disability Studies*) i ruch włączający w społeczeństwie jako konteksty edukacji włączającej

Abstrakt

Artykuł ukazuje współczesne tendencje w podejściu do problematyki niepełnosprawności. Opisuje założenia interdyscyplinarnych studiów nad niepełnosprawnością (*Disability Studies*) oraz ruchu włączającego we współczesnym społeczeństwie jako szerszego kontekstu edukacji włączającej. Szczególnym wyróżnikiem nowego podejścia jest dostrzeżenie i rozwinięcie konceptu podmiotowości i autonomii osób z niepełnosprawnością, ale również identyfikacja nowych uwarunkowań nierówności i wykluczenia. Wielokrotność tego wykluczenia, spowodowana współwystępowaniem kilku czynników, stanowi bazę do teorii interakcji czynników opresyjnych w systemach społecznych zbudowanych na dominacji i uległości (*kyriarchy theory*). W artykule nowe zjawiska w ujmowaniu niepełnosprawności zostały przedstawione w formie mapy semantycznej pojęć kluczowych dla *Disability Studies*.

Słowa kluczowe: niepełnosprawność, studia nad niepełnosprawnością, kyriarchia, inkluzja, mapa pojęciowa.

Studies of disability (*Disability Studies*) and inclusive movement in society as a context of inclusive education

Abstract

The article presents contemporary tendencies in the approach to disability issues, which describes assumptions of interdisciplinary Disability Studies and the inclusion movement in the contemporary society as a broader context of inclusive education. Special feature of the new approach is to notice and

develop the concept of subjectivity and autonomy of people with disabilities, but also to identify a new conditions of inequality and exclusion. Multiple of this exclusion, caused by coexistence of several factors, constitutes the basis for the theory of interaction of oppressive in the social systems built on domination and submission (kyriarchy theory). A new phenomena in the recognition of disability are presented in the article in the form of semantic map of key terms for Disability Studies.

Keywords: disability, Disability Studies, kyriarchy, inclusion, conceptual map.

Edukację włączającą należy postrzegać w szerszym kontekście działań inkluzyjnych we współczesnych społeczeństwach, a te z kolei – ze względu na ich nasilony i kompleksowy charakter – w formie ruchu włączającego, stwarzającego szansę na większą partycypację społeczną i lepszą przyszłość osób z niepełnosprawnością. Niewątpliwie koniec XX i początek XXI wieku przyniosły zupełnie odmienne podejście do tej problematyki, łącznie z narodzinami interdyscyplinarnych studiów nad niepełnosprawnością (*Disability Studies*), przełamujących jednostronne podejście do tego zjawiska (Barnes, Oliver, Barton (eds.), 2002; Goodley, 2011). Jednocześnie zaczęto patrzeć wielowymiarowo na zjawisko marginalizacji i wykluczenia, którym ulegają również – ale przecież nie wyłącznie – osoby z niepełnosprawnością, stąd w polityce społecznej coraz częściej podejmowane są rozwiązania ukierunkowane bardziej na określone problemy horyzontalne (np. utrudniony dostęp do edukacji, niska aktywność zawodowa, ubóstwo itd.) niż na działania kierowane tylko do tych osób. Przykładem tego jest np. wchłonięcie w dyskursie i rozwiązaniach oświatowych pojęcia niepełnosprawności przez pojęcie specjalnych potrzeb edukacyjnych, obejmujące jeszcze wiele innych kategorii uczniów, czasem z problemami zupełnie odmiennymi niż te, które dotyczą tych z niepełnosprawnością (a więc np. wybitnie uzdolnionych). Wpisuje się to we współczesne wyzwania zarządzania różnorodnością i dążenia do poprawy jakości życia wszystkich osób, bez względu na stan ich sprawności czy inne właściwości.

Z punktu widzenia szerszej strategii polityki społecznej można takie działania określić jako zgodne z ideą spójności społecznej (*social cohesion*). To jedna z podstawowych wartości i jednocześnie jedna z głównych zasad, które wyznaczają wizję współczesnego społeczeństwa w zjednoczonej Europie (Golinowska, 2011). Zgodnie z wytycznymi Rady Europy właśnie stosunkowo wysoka jakość i wyrównywanie standardów życiowych – jednostek, grup społecznych, narodów – oraz unikanie nierówności społecznych są podstawowymi wyznacznikami społecznej spójności, a celem zintegrowanych działań wewnątrz- i międzynarodowych jest zwalczanie różnych przejawów wykluczenia społecznego i ubóstwa, a także zapobieganie im. Podstawowe wskaźniki spójności społecznej dotyczą zatrudnienia i partycypacji, stąd realizacja polityki spójności opiera się zarówno na elementach ekonomicznych, jak i społecznych. W dużym stopniu wykorzystuje kapitał społeczny wspólnot, mechanizmy wsparcia społecznego i solidarności (*Leksykon: Spójność społeczna*, 2011).

Populacja osób z niepełnosprawnością należy do grup wrażliwych z punktu widzenia wysokiego zagrożenia procesami marginalizacji i wykluczenia społecznego (Barnes, Mercer, 2008; Mikołajczyk-Lerman, 2013; Podgórska-Jachnik, 2014; Szarfenberg, 2009). W literaturze z zakresu pedagogiki specjalnej odnieszono do niej określenie „subkultury słabszych” (Sadowska, 2008), podejmowano próby zastosowania socjologicznych teorii rezerwatu (Gajdzica, 2012) czy *underclass* (Chrzanowska, 2009). Jest to przejaw niepokojów o doświadczane przez osoby z niepełnosprawnością skutki przeobrażeń społecznych, transformacji ustrojowych i gospodarczych, czy różnego rodzaju kryzysów doświadczanych przez współczesny świat (Krause, 2004). Grupy wrażliwe, w tym osoby z niepełnosprawnością, doświadczają ich bowiem w większym nasileniu, co odzwierciedla zjawisko nakładania się czynników zagrażających wykluczeniem – skrzyżowania tzw. osi nierówności i wykluczenia społecznego (Klinger, Knapp, Sauer (eds.), 2007). Niepełnosprawność, choć stanowi szczególną sytuację życiową człowieka, nie jest jedynym czynnikiem społecznego wykluczenia, jednakże w interakcji z innymi czynnikami – np. takimi, jak płeć, wiek, bezrobocie, pochodzenie etniczne i inne – jej potencjał ekсклюzyjny znacząco multiplikuje się. W naukowej literaturze feministycznej, ale jeszcze częściej w materiałach propagandowych i dyskusjach zamieszczanych na niezależnych portalach i forach internetowych, pojawia się wciąż mało w Polsce popularne pojęcie *kyriarchy* (ang.), tłumaczone jako „kyriarchia” lub „kyriarchat” (przez analogię do przeddefiniowanej kategorii analitycznej patriarchy). Pojęcie to wprowadziła w 1992 roku Elisabeth Schüssler Fiorenza, a dotyczy ono teorii interakcji czynników opresyjnych w systemach społecznych zbudowanych na dominacji i uległości, powodujących, iż w związkach międzyludzkich niektóre osoby zajmują pozycje uciskanych, a inne uprzywilejowanych (Schüssler, 2001; Ferguson, 2014; Hodgson, 2010). Jest to więc pojęcie będące zbiorowym czy też parasolowym deskryptorem różnych społecznych czynników i postaw opresyjnych (RANDOM, 2010), takich jak np. ageizm, atrakcjonizm, ableizm, rasizm, seksizm, homofobia, ujawniających się odpowiednio w dyskryminacji ze względu na wiek, wygląd, niepełnosprawność, pochodzenie etniczne, płeć, orientację seksualną i wiele innych atrybutów osobowych. Przy tym nie jest to prosta hierarchia, a złożone intersekcjonalne zależności, dla których – jak to przykładowo określa Maciej Miszczyk – trudno czasem określić, czy bardziej opresyjne będzie położenie „niepełnosprawnego białego” czy „pełnosprawnego czarnego” (Miszczyk, 2013). Współczesne ruchy feministyczne demaskują kyriarchat i próbują w różny sposób przeciwdziałać jemu oraz jego skutkom. W dużym stopniu identyfikacja kyriarchicznych zależności doprowadziła do zauważenia zjawiska niepełnosprawności przez socjologię. Można mówić o „spotkaniu socjologii kulturowej z socjologią niepełnosprawności” (Waldschmidt, Schneider, 2007), poszerzającym pole badawcze *Disability Studies*.

Jak widać, ruch w kierunku spójności społecznej ma charakter ruchu włączającego i zbieżność z terminem „włączanie”, który zakorzenił się w pedagogice spe-

cialnej w ostatnich latach, nie jest przypadkowa. Włączanie (inkluzyja) jest bowiem przemyślanym procesem zaradczym wobec postrzeganych i niestety nasilających się we współczesnym świecie nierówności społecznych i sił wykluczenia. Pedagogika specjalna postrzegana była od lat jako obszar wyrównywania szans, a edukacja jako jedno z najskuteczniejszych narzędzi emancypacyjnych, niwelujących nierówności społeczne. W aktualnym trendzie edukacji włączającej widoczna jest więc nie tylko ewolucja podejścia do niepełnosprawności, ale również splot wielu innych dyskursów społecznych dotyczących szeroko rozumianej osi problemowej ekskluzja – inkluzyja.

Jak już zasygnalizowano, oprócz znaczących przemian społecznych – a czasem za ich sprawą – przeobrażeniu ulega także rozumienie pojęcia niepełnosprawności. „Radykalna zmiana” i „kontekst społeczny” – to określenia, które ściśle przyłgnęły do współczesnych opisów problematyki niepełnosprawności, wyznaczając nowy sposób myślenia o samym zjawisku, jak i osobach z niepełnosprawnością. Podejście do niepełnosprawności zmieniało się wprawdzie przez całe wieki, a świadomość głównych kierunków przeobrażeń od starożytności do współczesności jest elementem wiedzy kanonicznej w zakresie pedagogiki specjalnej, której poświęcono dużo miejsca w literaturze przedmiotu. W kanonie tym wyróżnia się m.in. przejście od nasyconych lękiem, wrogością i niezrozumieniem tendencji eliminacyjnych, poprzez zachowawczy dystans i zbudowane na defektologicznej koncepcji inności działania segregacyjno-opiekuńcze, aż do działań sprzyjających adaptacji, integracji i normalizacji, w tym uznania praw i personalnego wyzwolenia (Dykcik, 1996, i in.).

Jednakże zmiana, która dokonała się pod koniec XX i na przełomie XX/XXI wieku, dotyczy nie tylko stosunku do osób z niepełnosprawnością, które niegdyś były jedynie obiektem, czyli przedmiotem postaw innych osób. Prawdziwym przełomem jest dostrzeżenie i rozwinięcie konceptu podmiotowości i autonomii osób z niepełnosprawnością – w czym znaczący udział ich samych – jak również dekonstrukcja samego pojęcia niepełnosprawności. Wbrew wielowiekowej tradycji traktowania jej wyłącznie jako atrybutu niepożądanego, lecz przypisanego jednostce, współczesność odrywa niepełnosprawność od jej posiadacza (nosiciela), przyznając im rangę dwóch względnie niezależnych bytów: bytu osobowego – człowieka, i bytu nieosobowego – fenomenowi niepełnosprawności, tyleż abstrakcyjnego, co boleśnie konkretnego w udzielaniu swych ograniczających właściwości ludzkiej osobie. Niepełnosprawność często czyni te właściwości bezpośrednio naocznymi, przez co trudno oderwać je od osoby, jednak zbiorowym wysiłkiem współczesnych osiągnięto paradygmatyczną zgodność w sprowadzeniu niepełnosprawności do roli bariery między ludźmi. Tak określa to społeczny model niepełnosprawności, przy czym ujęcie takie musi mieć również swoje konsekwencje w określaniu sposobów rozwiązywania problemów wynikających z owych barier.

Teza o społecznym konstruowaniu pojęcia niepełnosprawności może mieć różne znaczenia praktyczne, jednak to, co w niej najistotniejsze, to zwrócenie uwagi,

że niepełnosprawność nie jest kategorią absolutną, niepodważalną, jednoznaczną. Świadomość, że można jednocześnie być i nie być osobą z niepełnosprawnością, nasuwa nie tylko pytanie o granicę niepełnosprawności, ale i o możliwości oraz mechanizmy jej przesuwania.

Spółeczny model niepełnosprawności – a ściślej różne społeczne modele – stały się też podstawowym założeniem nowego interdyscyplinarnego obszaru badań naukowych, zwanych studiami nad niepełnosprawnością, a w dyskursie międzynarodowym *Disability Studies*. Używanie nazwy anglojęzycznej – oprócz nazwy polskiej lub wymiennie z nią – w polskiej literaturze naukowej (w tym także w tytule niniejszego rozdziału) może być dyskusyjne, jednak wydaje się zasadne przynajmniej z kilku powodów. Argumenty za polską nazwą w sposób oczywisty dotyczyć będą czystości języka oraz własnej, polskiej tradycji studiów nad niepełnosprawnością w obrębie pedagogiki specjalnej, których pogłębianie w sposób naturalny asymiluje także dokonania nauki światowej, choć nie musi oznaczać zacierania jej odrębności i narodowej tożsamości. Argumentami przemawiającymi za używaniem nazwy anglojęzycznej może być:

- międzynarodowy charakter wspomnianego dyskursu, rozwijającego się w podobnym czasie w wielu krajach na świecie;
- tradycja posługiwania się tym terminem, wyznaczająca pewne określone założenia teoretyczne, w odróżnieniu od studiów (badań) nad niepełnosprawnością, usytuowanych w innych ramach koncepcyjnych, czasem nawet niezgodnych bądź sprzecznych z paradygmatycznymi uzgodnieniami *Disability Studies*;
- analogia do innych wyłaniających się we współczesnych naukach obszarów inter- i transdyscyplinarnych studiów, skupionych na wspólnym przedmiocie badań, przełamujących metodologiczną odrębność zaangażowanych (sub)dyscyplin (np. *Culture Studies*, *Communication and Media Studies*, *Gender and Woman's Studies*, *Child and Families Studies* i innych).

Należy przypuszczać, że środowisko badaczy tej problematyki, kierując się powyższymi lub innymi jeszcze argumentami, z czasem samo wykrystalizuje najbardziej adekwatną nazwę. Tymczasem dla celów edukacyjnych warto wyeksponować zarówno nazwę polską, jak i angielską oraz ich powiązanie, aby budować świadomość zarysowującej się odrębności teoretycznej współczesnych badań nad niepełnosprawnością. Z tego powodu w niniejszym tekście terminy polski i angielski występują razem lub zamiennie.

W powiązaniu z ostatnim argumentem, przemawiającym za nazwą anglojęzyczną, warto zwrócić w tym miejscu uwagę nie tylko na analogię, ale również na to, iż studia nad niepełnosprawnością dały nowy impuls rozwojowy i nowy wymiar teoriom społecznym, powiązanych z takimi interdyscyplinarnymi obszarami badawczymi, jak studia feministyczne, teoria *queer* czy postkolonializm (Goodley,

Hughes, Davis, 2012; Wlazło, 2014). Warto zaznaczyć, że pewne analogie w obszarze tych studiów generują także zupełnie nowe perspektywy dla nauk społecznych. Na przykład opresja normatywności ciała ludzkiego i jego funkcji oraz krytyczne podejście wobec klasycznych ruchów tożsamościowych, za jakie uznawany jest zarówno ruch na rzecz osób niepełnosprawnych, jak i ruch LGBT (z ang. *Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender* – a więc ruch na rzecz osób nienormatywnych seksualnie), stworzyły koncepcję *Queer Disability Studies* jak również *Crip Studies* (co można tłumaczyć jako „studia nad kalectwem”, a oznacza to studia nad niepełnosprawnościami, ale prowadzone ze specyficznej perspektywy *queer*) (Chustecka, b.r.w.); McRuer, 2003, 2011/2012; Kochanowski, 2015). Zestawienie to nie jest zaskakujące, jeśli weźmiemy pod uwagę silne związki ciała i seksualności, jak również to, że seksualność osób z niepełnosprawnością (a także ich prokreacja i rodzicielstwo) przez długi czas była tematem silnie tabuizowanym (Kijak, 2014, 2016). W przypadku nieheteroseksualności czy odmiennych sposobów zaspokajania popędu seksualnego przez te osoby można nawet mówić o zwielokrotnionej nienormatywności. Z perspektywy krytycznej *Queer Disability Studies* tradycyjnemu podejściu tak do niepełnosprawności, jak i odmienności od normatywnego wzorca seksualności, zarzuca się „z jednej strony bazowanie na jednowymiarowej tożsamości (możliwe jest wyłącznie i niezmiennie bycie osobą homo- lub biseksualną albo osobą niepełnosprawną), z drugiej – próbę stworzenia jak najbardziej zbliżonego do normy wizerunku geja/lesbijki czy osoby niepełnosprawnej (jeżeli osoba nieheteroseksualna, to dobrze sytuowana, jeżeli osoba niepełnosprawna, to heteroseksualna, obie z pragnieniem założenia tradycyjnej rodziny)” (Chustecka, b.r.w.). Tak więc analogie i kompilacje analizowanych problemów rzucają z pewnością nowe światło na problemy analizowane niezależnie od siebie. Dlatego przypuszczać należy, że przyszłość odkryje jeszcze nowe obszary badawcze, wynikające z krzyżowania powyższych oraz innych teorii i dyskursów.

Pozostając jednak w głównym nurcie studiów nad niepełnosprawnością (*Disability Studies*), zaznaczyć trzeba, iż mają one przede wszystkim silnie emancypacyjny wydźwięk, związany z budzeniem się świadomości praw (Kurowski, 2014) i roszczeniem bezpośredniego wpływu na wszystkie rozwiązania dotyczące niepełnosprawności (*Deklaracja Madrycka*, 2002). Jednym z najbardziej widocznych przejawów aktywizmu osób z niepełnosprawnością przełomu XX i XXI wieku jest ich dążenie do autonomii, wyrażającej się uznaniem praw, możliwością dokonywania wyborów i przejmowania odpowiedzialności za nie, zrzeszaniem się tych osób, tworzeniem własnych reprezentacji – od poziomu lokalnego do międzynarodowego. Niewątpliwie jest to powiązane ze stałym zwiększaniem się kapitału społecznego osób z niepełnosprawnością, w czym duży udział ma również edukacja. Określenie „włączająca” w odniesieniu do edukacji włączającej, której poświęcony jest niniejszy tom rozważań, rozumiane więc być może w znaczeniu przymiotnikowym: określenie pewnej formy edukacji, jak i imiesłowowym: określenie działań wyzwalanych

przez tę edukację, które zmierzają ku emancypacji i włączeniu społecznemu osób z niepełnosprawnością. Może być to realizowane przez stopniowe poszerzanie czy też otwieranie kręgów ekosystemowych, w rozumieniu Uriego Bronfenbrennera, w których osoba z niepełnosprawnością funkcjonuje (Jachimczak, 2010), ale zawsze ze świadomością, iż właściwości makrosystemu będą także odzwierciedlały się w systemach bliższych jednostce. Także szkoła i edukacja – elementy mediacyjne pomiędzy systemem mikro i makro – odzwierciedlają i muszą uwzględniać przeobrażenia i trendy zachodzące w najszerszym makrokontekście.

Przejawem emancypacji osób z niepełnosprawnością jest też sprzeciw wobec działań wynikających z litości, która, nawet wyzwalając przejawy troski, silnie podkreśla różnicę pomiędzy osobą litującą się i obdarzaną litością oraz ich sytuacjami osobistymi. Jak napisał Bolesław Prus w powieści *Lalka* – jest to „uczucie równie przykre dla ofiarowującego, jak i dla przyjmującego”, zaś Stanisław Kowalik określił je mianem „humanistycznego ześlizgnięcia” (Kowalik, 2007). Osoby z niepełnosprawnością odrzucają litość, a sformułowane przez Johnny’ego Crescendo – pioseniarza, autora tekstów, aktywistę i ikonę ruchu na rzecz praw tych osób – hasło *Piss on Pity* stało się nie tylko znaną frazą piosenki, ale także ważnym sloganem politycznym (zob. Podgórska-Jachnik, 2015). Buntownicze hasło, znaczące tyle co „sikać na litość” czy też „olewać litość”, z intencjonalnie wulgarnym, obraźliwym wydźwiękiem, równoważone jest postulatem zawartym w jednej z najważniejszych piosenek autora, określającym to, co dla osób z niepełnosprawnością najważniejsze: *Choices and Rights* – prawa i wybory (Crescendo, Stanton, 2013). Szukając konstruktywnego rozwiązania, usuwającego zarówno litość, jak i nadopiekuńczość z obszaru refleksji pedagogiki specjalnej, Marcin Wlazło (2014, s. 45) postuluje:

[...] wobec osób niepełnosprawnych i ich najbliższego otoczenia społecznego należałoby porzucić semantyczne uzależnienie od troski i skupić się na opisie działań umożliwiających aktywny współdziałanie wszystkich zainteresowanych grup w przewyżczeniu obiektywnych i subiektywnych źródeł egzystencjalnej niepewności.

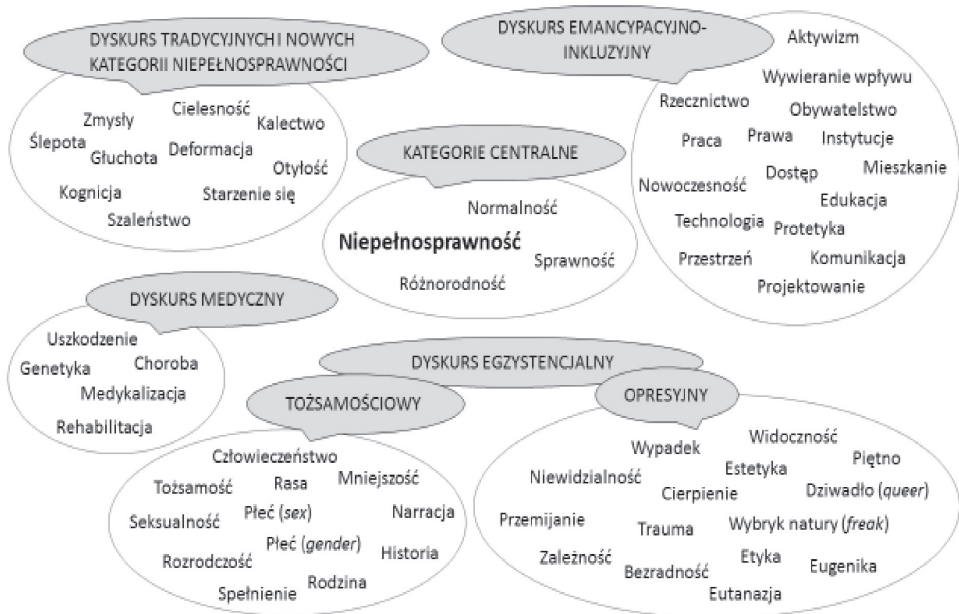
Jak więc widać, dyskurs współczesnego podejścia do niepełnosprawności i studiów nad nią stanowi ramę poznawczą, w której mieści się także wyeksponowana w tej książce edukacja włączająca, obrasta licznymi koncepcjami, problemami i pojęciami, prowadzącymi do wielu ciekawych zagadnień szczegółowych, których nie sposób opisać w krótkim tekście wprowadzającym w tę problematykę. Myślę jednak, że i te przykłady pozwalają dostrzec specyfikę nowego spojrzenia. Aby jednak nie zagubić i nie zniekształcić szerokiego obrazu *Disability Studies*, warto podjąć jeszcze próbę uporządkowania najważniejszych kluczowych pojęć, pojawiających się w analizach podejmowanych w ramach tych studiów. Jean Baudrillard w swojej książce zatytułowanej *Słowa klucze* sugeruje, że „słowa niosą i rodzą idee o wiele częściej niż idee – słowa” (Baudrillard, 2012). Zatem jest nie tylko naukowo upraw-

nione, ale i wskazane ich poszukiwanie. W nowo wyłaniającej się dyscyplinie naukowej międzynarodowych *Disability Studies* jest to szczególnie żywy i generatywny obszar, dlatego możliwych jest wiele subiektywnych interpretacji tego, co odróżnia nowy język opisu problematyki niepełnosprawności od tradycyjnego opisu pedagogiki specjalnej. Aby zobiektywizować spojrzenie na tę materię, można odwołać się do efektów wspólnej pracy ponad sześćdziesięciu specjalistów, którzy w wydanej kilka miesięcy temu amerykańskiej monografii pod znamienym tytułem *Keywords for Disability Studies*¹ (Reiss, Serlin, Adams (eds.), 2015), zgromadzili i opisali 62 pojęcia, wytypowane przez nich jako kluczowe dla tej problematyki. Publikacja nie jest słownikiem pedagogiki specjalnej czy rehabilitacji, czy jakimkolwiek innym (sub)dyscyplinowym leksykonem. Jako zbiór wieloautorskich esejów (każdy poświęcony innemu wytypowanemu pojęciu) jest bardziej semantyczną kwintesencją nowych studiów międzyobszarowych, będącą efektem interdyscyplinarnych, a nawet transdyscyplinarnych uzgodnień. Zabieg wytypowania ograniczonej liczby słów uznanych za kluczowe jest więc efektem analizy współczesnych dyskursów niepełnosprawności i sam w sobie wydaje się interesującą i efektywną techniką dyskursywną, zmierzającą do odzwierciedlenia zmieniającego się podejścia do przedmiotu studiów. Wymaga pewnego stopnia naukowego konsensusu – jest więc narzędziem do diagnozy stopnia krystalizacji paradygmatów poprzez metodyczną metainformacyjną syntezę.

Generowanie słów kluczy to także metoda dydaktyczna, zwiększająca zainteresowanie tekstem i budząca aktywną postawę czytelnika wobec opisanych w tekście problemów (przykładowe strategie metodyczne w tym zakresie to np. *menaging and*

¹ *Keywords for Disability Studies* to jedna z monografii nowatorskiego cyklu wydawnictwa naukowego New York University Press. Założenie cyklu jest takie, że każda książka opisuje słowa klucze jako mentalne narzędzia używane w wybranym obszarze współczesnych badań akademickich (inne tytuły cyklu to np. *Environmental Studies*, *Cultural Studies*, *Asian Studies*). Opracowanie słów kluczowych w zakresie *American Culture Studies* doczekało się już ponownej edycji, dostarczając ciekawych spostrzeżeń, dotyczących zmian zachodzących w obrębie tego obszaru badawczego. Aktualne wydanie (2015) poszerza bazę 64 słów kluczowych z roku 2007 blisko o połowę. Nowe pojęcia są zaś pryzmatem odzwierciedlającym szybko zachodzące zmiany tak w świecie społecznym (przedmiocie badań), jak i w akademickim podejściu do tej problematyki. Monitorowanie zmian, jak również międzynarodowe i międzykulturowe analizy porównawcze słów kluczy, wydają się ciekawą opcją analizy dyskursu naukowego, ale i potocznego, również w odniesieniu do zjawiska niepełnosprawności. W Polsce w podobnym kierunku szły analizy literatury naukowej z zakresu pedagogiki specjalnej dokonane przez Alicję Rakowską, jednak po pierwsze były one przeprowadzone jedynie w obrębie określonej subdyscypliny, tradycyjnie zajmującej się niepełnosprawnością, po drugie nie były wytworem i przedmiotem intersubiektywnych uzgodnień reprezentatywnego dla subdyscypliny licznego zespołu specjalistów, jak w propozycji nowojorskiej, lecz subiektywną próbą rekonstrukcji procesu zmiany językowej tej subdyscypliny przez refleksyjnego badacza. Mimo tych różnic można również analizy Rakowskiej traktować jako pewien punkt odniesienia w analizie zmieniającego się dyskursu niepełnosprawności.

mastering vocabulary, mind's eye strategy, keywords method, magnetic summary – zob. Strong i in., 2002; Sejnost, 2008). Taki jest również cel tego rozdziału, wprowadzającego w problematykę edukacji włączającej. Nie ma jednak edukacji włączającej bez szerzej postrzeganego ruchu włączającego, dla którego najważniejszym kontekstem zdają się współczesne studia nad niepełnosprawnością – *Disability Studies*. Wydaje się więc zasadne, by zapoznać czytelnika z analizą słów uznanych za kluczowe dla tego obszaru nauki. Zestawienie słów kluczy zawiera rysunek 1.

Rys. 1. Mapa kluczowych pojęć współczesnych studiów nad niepełnosprawnością – *Disability Studies*

Źródło: opracowanie na podstawie: Reiss, Serlin, Adams (eds.), 2015

Traktując zadanie wykonane przez badaczy opracowujących słowa klucze jak gruntowanie teorii *Disability Studies*, autorka tego opracowania potraktowała wyróżnione 62 słowa jako swoiste kody rzeczowe (rys. 1)². W celu wygenerowania kodów teoretycznych poddała je dalszej procedurze koncentracji i ogniskowania – odwołując się do metodologii teorii ugruntowanej Kathy Charmaz (Charmaz, 2009a, 2009b) – czy też procedurze zagęszczania i wyodrębniania kategorii centralnych – wykorzystując metodologię Grahama Gibbsa (Gibbs, 2011). Wyodrębnionych zostało w ten sposób sześć skupień, uznanych za odpowiedniki tzw. kodów

² Analiza słów-kodów zebranych w monografii amerykańskich autorów jest częścią szerszych badań autorki nad percepcją *Disability Studies* w polskim dyskursie naukowym.

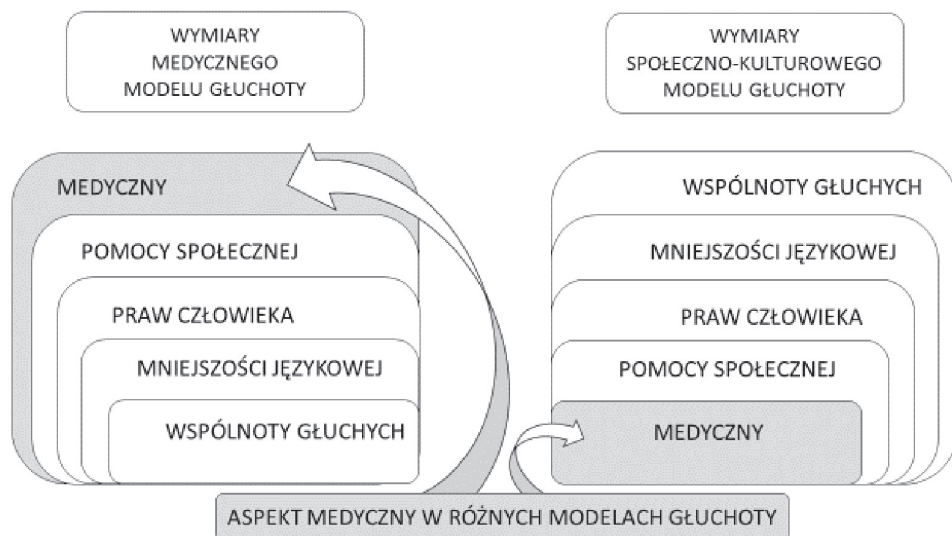
teoretycznych. Ich nazwy i zamieszczona niżej interpretacja zależności mają charakter subiektywny (za: Reiss, Serlin, Adams (eds.), 2015).

Jednemu ze skupień przyznano status kategorii centralnej (środkowa część rys. 1). Jest oczywiste, że znalazło się w niej pojęcie niepełnosprawności (*disability*), które jednak *Disability Studies* łączą bardzo mocno z pojęciem sprawności (*ability*) – ale nie w kategoriach opozycji, bardziej wyznacznika continuum, którego skrajne wartości w praktyce osiągane są wyjątkowo. Współczesne studia nad niepełnosprawnością – *Disability Studies* – nie godzą się na uproszczony, dwuwartościowy podział ludzi na niepełnosprawnych i sprawnych. W praktyce oznacza to m.in. założenie, że każda osoba z niepełnosprawnością posiada jakiś stopień i zakres sprawności. W kategoriach centralnych zamieszczono również takie słowa kluczowe, jak różnorodność i normalność – jako pojęcia wyjaśniające różnice między ludźmi oraz nadające im znaczenie, możliwie bez aspektu wartościowania. Wartość określona normalnością wyznaczać ma raczej drogę podejmowanych działań na rzecz osób z niepełnosprawnością. Droga ta jest nazywana obecnie procesem normalizacji i w takim znaczeniu pojęcie to mogłoby się również znaleźć w innej wyodrębnionej kategorii emancypacyjno-inkluzyjnej. Jednak jego obecność w kategoriach centralnych wzmacnia rozumienie niepełnosprawności w ujęciu *Disability Studies*.

Poza skupieniem kategorii uznanych za centralne wyodrębniono jeszcze pięć innych ognisk kluczowych pojęć *Disability Studies*, widocznych na schemacie, które określone zostały tu jako główne dyskursy niepełnosprawności (z tego dwa objęte wspólną kategorią dyskursu egzystencjalnego):

1. Dyskurs tradycyjnych i nowych kategorii niepełnosprawności – gdyż dostrzegane w tym pojawiające się kategorie są najlepszym odzwierciedleniem tego, co rozumiemy przez niepełnosprawność, z jakimi obszarami ludzkiego funkcjonowania je kojarzymy, a co z tego pojęcia wyłączamy; wyróżniono tu takie słowa kluczowe, jak: zmysły – głuchota, ślepotą; kognicja – szaleństwo; cielesność – kalectwo, deformacja. Jako nowe kategorie niepełnosprawności pojawiają się pojęcia starości i otyłości (z jednej strony wobec znaczącego wydłużenia się życia ludzkiego, także jej fazy w niepełnym zdrowiu, oraz epidemii otyłości, również znacząco obniżającej jakość życia; z drugiej strony wobec nasilającej się fali ageizmu i atrakcjonizmu, uruchamiających negatywne stereotypy postrzegania takich osób, a przez to upośledzających je). Dyskursywność tych kategorii w ramach *Disability Studies* wyznacza potrzebę konfrontacji z „tyraniem normatywności” – cielesnej, zmysłowej, kognitywnej itd. – definiującej standardy oczekiwań społecznych i nominującej do społecznego wykluczenia (Hughes i in., 2011).
2. Dyskurs medyczny – kontestowany i uznany (nie zawsze słusznie) za odzwierciedlenie „starego” podejścia do niepełnosprawności, w ramach *Disability Studies* poszukuje nowych ram teoretycznych dla takich pojęć

(zarazem istotnych do przemyślenia słów kluczy), jak: uszkodzenie, choroba czy genetyka. Warto zaznaczyć, że podejście takie wydaje się sprzeczne z niektórymi skrajnymi ujęciami *Disability Studies*, odrzucającymi wszystko, co medyczne, i sprowadzającymi studia nad niepełnosprawnością do badania jej jako zjawiska społecznego, kulturowego czy politycznego, wytwarzanego w codziennych interakcjach i praktykach społecznych, skupionymi na definiowaniu i wyobrażeniach niepełnosprawności w kontekście społecznie konstruowanych problemów i barier. „Podejście to odrzuca wręcz postrzeganie niepełnosprawności jako funkcjonalnej ułomności ograniczającej aktywność danej osoby” (Winogrodzka, 2013). Wyeksponowanie przez amerykańskich badaczy (por. Reiss, Serlin, Adams (eds.), 2015) typowo medycznych terminów, przedstawionych na mapie pojęć kluczowych na rys. 1, wynikać jednak może ze swoistego paradoksu zależnościowego. Można bowiem zauważyć, że dopiero identyfikacja faktycznych wymiarów i mechanizmów medykalizacji pojęcia niepełnosprawności, jako dyskursu upośledzającego i uzależniającego, jest warunkiem ostatecznej – zgodnej z duchem *Disability Studies* – jego demedykalizacji. Inaczej mówiąc, trzeba dobrze poznać medyczne uwarunkowania zdrowia i choroby, tym samym niepełnosprawności, by wykorzystać rehabilitacyjny potencjał medycyny, nie wyznaczając jej jednocześnie dominującego miejsca w życiu człowieka. Poza tym społeczne konstruowanie (pojęcia) niepełnosprawności to także aspekt medykalizacji wyznaczany tzw. biopolityką (Foucault, 1999; Chomsky, 2008), która jako potencjalne źródło opresji wymaga szczególnego miejsca w studiach nad niepełnosprawnością i szczególnej czujności badaczy. Współczesne podejście do niepełnosprawności nie powinno zatem oznaczać odcięcia się od medycyny, zaprzeczenia biologizmowi człowieka, ale powodować konieczność przemyślenia uwarunkowań podejmowania takich działań, jak terapia, leczenie, rehabilitacja, oraz nadania im właściwego miejsca w całości doświadczeń życiowych człowieka. Dobrze odzwierciedla to przykładowy komunikat, zachęcający pacjenta po rozpoznaniu choroby do działań psychoedukacyjnych i przejęcia kontroli, a zarazem odpowiedzialności za własne zdrowie: „Po to należy poznać mechanizm choroby, by rozumiejąc go, mógł pan na co dzień myśleć o niej jak najmniej” (Podgórska-Jachnik, 2016). Trafnie ujmuje to również porównanie dwóch modeli głuchoty, którego dokonał znany przedstawiciel współczesnych *Deaf Studies* (badań nad głuchotą), badacz Kultury Głuchych – Paddy Ladd (rys. 2).

Rys. 2. Aspekt medyczny w hierarchii wymiarów medycznego i społeczno-kulturowego modelu głuchoty w ujęciu Paddy'ego Ladda

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Ladd, 2003

Zestawiając różne wymiary modelu medycznego i społeczno-kulturowego głuchoty, Ladd wykazał obecność w ich strukturze tych samych głównych elementów – problemów kluczowych dla zrozumienia i skutecznej strategii łamania barier związanych z funkcjonowaniem osób z uszkodzonym słuchem. To, co różni te modele, to odwrócona hierarchia ważności poszczególnych wymiarów: w modelu medycznym dominuje aspekt medyczny i pomocy społecznej, które w modelu społeczno-kulturowym zredukowane są do minimum (choć nadal obecne); natomiast w modelu społeczno-kulturowym wyeksponowana zostaje rola wspólnoty Głuchych i mniejszości językowej, których rola w modelu medycznym była z kolei najmniej istotna. Możliwe są także inne modele niepełnosprawności, w których hierarchia mogłaby być jeszcze inna (np. w modelu opartym na prawach najważniejsze miejsce zajmują prawa człowieka i prawa osób z niepełnosprawnością). To, co istotne, to świadomość ważności wszystkich wyróżnionych elementów – także kwestionowanego przez niektórych badaczy wymiaru medycznego. I jeszcze raz warto podkreślić, że to medykalizacja – nie medycyna – wartościowana jest negatywnie (upośledzająco) w perspektywie afirmowanego w *Disability Studies* społecznego modelu niepełnosprawności. Przy tym często pomijany jest fakt, że podejście do niepełnosprawności ewoluowało również w medycynie. W najnowszych klasyfikacjach WHO (*International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF*, 2001), niepełno-

sprawność ujmowana jest w kategoriach poziomów zdrowia, funkcjonowania i partycypacji społecznej, co oznacza odejście od postrzegania jej wyłącznie w kategoriach choroby lub naruszenia struktur organizmu. Co więcej, klasyfikacja ICF określa w profilu funkcjonalnym nie tylko słabe, ale i mocne strony jednostki, a w kontekście społecznym nie tylko bariery, ale i facylitatory, podnoszące możliwości w miarę pełnego uczestnictwa społecznego. Zgodne jest to z opisanym już powiązaniem pojęć niepełnosprawności – sprawności (*disability – ability*). Wyznacza to niewątpliwie także nową, uspołecznioną optykę medycyny w postrzeganiu choroby i niepełnosprawności (model bio-psycho-społeczny).

3. Dyskurs egzystencjalny – to mocno wysycony pojęciami obszerny obszar skupień, w którym można wyróżnić dwa dyskursy szczegółowe:
 - dyskurs tożsamościowy – słowa kluczowe wyodrębnione w tym obszarze dotyczą różnych aspektów człowieczeństwa, pozwalających na potwierdzenie własnej wartości, spełnienia i tożsamości, w aspektach niezależnych od niepełnosprawności, a będących źródłem definiowania i wartościowania siebie. To ważne, gdyż w tradycyjnym podejściu niepełnosprawność była kluczowym konstruktem tożsamości, a pewne sfery samorealizacji życiowej – niedostępne. Tymczasem listę tę wypełniają takie kluczowe pojęcia, jak: rasa, płeć – rozumiana zarówno i jako sex, jak i jako gender; mniejszość (z silnym naciskiem na odczuwanie odrębności społeczno-kulturowej niektórych grup osób z niepełnosprawnością, np. społeczności Głuchych czy społeczności Aspi³); seksualność, rozrodczość, rodzina. Ważną rolę w dyskursie tożsamościowym odgrywają pojęcia historii – dającej prawdziwe poczucie zakorzenienia, oraz narracji – w której owa indywidualna historia ulega krystalizacji. Narracja w *Disability Studies* staje się nie tylko sposobem zaznaczenia własnej obecności w świecie (aspekt ontologiczny), ale – z punktu widzenia badacza – także ważnym narzędziem poznania fenomenu niepełnosprawności (aspekt epistemologiczny). Słowo „narracja” jest więc „hasłem wywoławczym” do wskazania metodologicznej zmiany paradygmatycznej, która dokonała się w studiach nad niepełnosprawnością

³ Głuchych identyfikujących się z językiem migowym i jego kulturą określa wielka litera „G”. Z kolei „Aspi” to określenie przyjęte przez społeczność osób z zespołem Aspergera, pozytywnie identyfikujących się z cechami charakterystycznymi dla tego zespołu. Przykładem tego jest wypowiedź cytowana przez Magdalenę Charbicką: „Doktor mówi, że mój mózg ma defekt [...], ale kiedyś znalazłem na to lekarstwo... Nie lubię, kiedy tak mówi. Nie czuję się niepełnosprawny, ani że bym miał defekt, ani nie odczuwam potrzeby leczenia, lubię być Aspi. To byłoby jak próbować zmienić kolor moich oczu...” (Marry and Max, 2009, za: Charbicka, 2015).

– również polskich – na początku XXI wieku. Świadczy o niej szereg dyskusji naukowych i prób badawczych usytuowanych w jakościowym paradygmacie empirycznych badań humanistycznych, wykorzystywanie metod narracyjnych, biograficznych w ramach interpretacyjnych nurtu krytyczno-emancypacyjnego oraz analiz fenomenologiczno-hermeneutycznych usytuowanych w nurcie konstruktywistyczno-interpretatywnym (Borowska-Beszta, 2005, 2012; Bartnikowska, 2010; Cytowska, 2012; Podgórska-Jachnik, 2013; Rzeźnicka-Krupa 2007, 2009, 2012; Żyta, 2011; Woynarowska, 2010 i in.). Jednocześnie objaśnienie tego, co kryje w sobie słowo „narracja” (nawet tylko w epistemologicznym kontekście), jest dobrym przykładem, jak należy rozumieć pojęcie „słów kluczy”: używając słowa klucza „narracja” otwiera się drzwi do wielkiej szuflady z napisem „Metodologia *Disability Studies*” z wieloma innymi pojęciami, wyznaczającymi paradygmatyczną zmianę. To przykład stosunkowo prosty – za innymi wyróżnionymi w tym rozdziale słowami kluczami kryje się jeszcze więcej przestrzeni i perspektyw analitycznych, nie wspominając o potencjalnej liczbie istotnych dyskursywnie pojęć;

- dyskurs opresyjny – jak już wspomniano, obejmuje szereg wydarzeń krytycznych, które mogą być źródłem, przejawem lub obszarem ujawniania się opresji, traum, cierpień i ograniczeń, wymagają więc refleksji nad ich egzystencjalnym znaczeniem dla problematyki niepełnosprawności, zarówno z punktu widzenia jednostek, jak i społeczeństwa. Symbolicznym określeniem utraty sprawności jest w tym obszarze wypadek, traktowany nie tylko jako określone zdarzenie fizyczne powodujące uraz, ale szerzej jako zdarzenie społeczne wyzwalające potencjał trajektoryjny dla losów jednostki. Opresyjny charakter ma wartościowanie niepełnosprawności w kategoriach estetyki, zwłaszcza przy jej (niepełnosprawności) widoczności, co może skutkować społecznym piętnem, postrzeganiem w kategoriach dziwadła (*queer*), wybryku natury (*freak*). Opresyjne jest też wartościowanie samego bytu osoby z niepełnosprawnością, jego społeczne unieważnienie przez praktykę eutanazji czy eugeniki (włączając w to sterylizację i aborcję), co oczywiście nie jest wolne od dylematów z obszaru etyki. Listę tę uzupełniają odczuwane w związku z niepełnosprawnością takie stany opresyjne, jak poczucie niewidzialności, przemijania, a zwłaszcza bezradności i zależności.
4. Ostatni z wyodrębnionych obszarów skupień – dyskurs emancypacyjno-inkluzyjny. Jest on w pewnym stopniu odpowiedzią zarówno osób z niepełnosprawnością, jak i społeczeństw na zidentyfikowane elementy opresyjne. Obejmuje wszystko to, co z jednej strony jest związane ze zwiększaniem do-

stępu do wszystkich obszarów życia społecznego, umożliwiającym (docelowo) możliwie pełną partycypację społeczną. Z drugiej strony podnosi aspekt podmiotowości i wywierania wpływu na rzeczywistość ze strony samych osób z niepełnosprawnością. Obejmuje więc przede wszystkim problemy dostępności w tak ważnych życiowo obszarach, jak edukacja, mieszkanie, praca. Postrzegane są one w kategorii praw przynależnych każdemu człowiekowi – także osobie z niepełnosprawnością – a drogą do upomnienia się o nie jest coraz częściej aktywizm, rzecznictwo własne i zaangażowanie obywatelskie. Egzekwowaniu praw ma służyć podnosząca się świadomość osób z niepełnosprawnością i powoływane w tym celu instytucje. Wszystko to służy społecznemu włączeniu, a służebne wobec tych celów pozostają wpisujące się w nowoczesność, służące osobom z niepełnosprawnością rozwiązania technologiczne, protetyczne czy komunikacyjne – te ostatnie tak w aspekcie porozumiewania się ludzi, jak i ich mobilności. Ważną kwestią współczesnych studiów nad niepełnosprawnością (*Disability Studies*) jest zagospodarowanie wspólnej przestrzeni – w sensie urbanistycznym i w sensie społecznym, a nową koncepcją zarządzania nią jest przemyślane projektowanie, przyjmujące współcześnie postać tzw. projektowania uniwersalnego, uwzględniającego potrzeby i ograniczenia różnych osób.

Przeprowadzona tu analiza przedstawionych słów kluczowych dla współczesnych studiów nad niepełnosprawnością (*Disability Studies*) nie jest w żaden sposób propozycją zamkniętą, a jedynie inspiracją do refleksji i do dalszych poszukiwań. Jest próbą ukazania, gdzie jesteśmy i dokąd zmierzamy, jednak można dyskutować, czy przedstawione pole pojęciowe obejmuje rzeczywiście wszystkie najważniejsze koncepcje istotne dla współczesnego rozumienia niepełnosprawności i likwidacji istniejących barier. Czy odpowiada doświadczeniom europejskim i polskim (np. nietrudno zauważyć, że wśród wymienionych przez amerykańskich badaczy słów kluczy, brakuje wyraźnie takich pojęć, jak normalizacja, emancypacja, opisywany wcześniej kyriarchat, a nawet samego pojęcia inkluzja)? Czy w końcu – z punktu widzenia wiodącej problematyki niniejszego tomu – stanowi właściwą ramę koncepcyjną dla edukacji włączającej? Przedstawione w tym rozdziale zagadnienia mogą wydawać się bowiem znacznie szersze niż problemy edukacji osób z niepełnosprawnością, istotne jest jednak, by nie patrzeć na tę edukację jedynie z punktu widzenia organizacyjno-metodycznego. Iwona Chrzanowska słusznie traktuje pedagogikę inkluzyjną jako symbiozę pedagogiki ogólnej i specjalnej (Chrzanowska, 2010), jednak istotne jest, by to otwieranie się pedagogiki specjalnej uwzględniło jeszcze inne, pozapedagogiczne aspekty. Możliwe jest także wyjście analityczne do problematyki edukacji włączającej od strony dziecka z niepełnosprawnością w sytuacji szkolnej (Lechta, 2010), co z pewnością najbliższe jest realnym wyzwaniom polityki oświatowej, jednak i ta powinna uwzględniać szersze spojrzenie na

problem. Edukacja włączająca jest bowiem w pierwszym rzędzie efektem nowego, wieloaspektowego myślenia o niepełnosprawności i częścią szerszego ruchu włączającego w społeczeństwie, tak więc refleksje pedagogów specjalnych muszą uwzględniać przełamywanie dyscyplinarnego zamknięcia tej problematyki na rzecz otwarcia się na idee transdyscyplinarnych studiów nad niepełnosprawnością – *Disability Studies*. Wykluczenie społeczne osób z niepełnosprawnością według Colina Barnes'a i Geofa Mercera ujawnia się w różnych obszarach, np. takich jak edukacja, zatrudnienie, dochody, przystosowanie otoczenia, komunikacja, wypoczynek oraz prawo do życia (Barnes, Mercer, 2008), choć z pewnością można dodać do tego jeszcze: dostęp do usług rehabilitacyjnych, ubezpieczeń, prawa obywatelskie – np. wyborcze i inne. Jeśli oczekiwana jest faktyczna zmiana na rzecz lepszej przyszłości osób z niepełnosprawnością, problemy te powinny być przemyślane i rozwiązywane kompleksowo, w paradygmatycznej zgodności, w ramach zbieżnej polityki społecznej i oświatowej. W tym znaczeniu edukacja staje się też jednym z obszarów włączania społecznego – obszarem ważnym, wręcz kluczowym, jednak należy pamiętać, że niejedynym, co narzuca już horyzontalne myślenie problemowe. Jest to zadanie nie tylko dla autorów i czytelników tego tomu, ale dla całej współczesnej pedagogiki specjalnej oraz innych nauk zainteresowanych problematyką niepełnosprawności.

Bibliografia

- Barnes C., Mercer G. (2008), *Niepełnosprawność*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.
- Barnes C., Oliver M., Barton L. (eds.) (2002), *Disability Studies Today*, Polity Press, Bodmin, Cornwall.
- Bartnikowska U. (2010), *Sytuacja społeczna i rodzinna słyszących dzieci niesłyszących rodziców*, Wydawnictwo Akademickie „Akapit”, Toruń.
- Baudrillard J. (2012), *Słowa klucze*, tłum. S. Królak, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.
- Borowska-Beszta B. (2005), *Etnografia dla terapeutów (pedagogów specjalnych)*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Borowska-Beszta B. (2012), *Niepełnosprawność w kontekstach kulturowych i teoretycznych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Charbicka M. (2015), *Dziecko z zespołem Aspergera*, Wydawnictwo Difin, Warszawa.
- Charmaz K. (2009a), *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Charmaz K. (2009b), *Teoria ugruntowana w XXI wieku* [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, T. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Chomsky N. (2008), *Interwencje*, Wydawnictwo Sonia Draga, Katowice.
- Chrzanowska I. (2009), *Zaniedbane obszary edukacji – pomiędzy pedagogiką a pedagogiką specjalną. Wybrane zagadnienia*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Chrzanowska I. (2010), *Inkluzivna pedagogika ako symbióza všechobecnej a špeciálnej pedagogiki* [in:] V. Lechta (ed.), *Transdisciplinárne aspekty inkluzívnej pedagogiky*, Vyd. EMITplus s.r.o., Trnava.
- Chustecka M. (b.r.w.), *Queer disability studies*, [online], portal internetowy Fundacji RÓWNOŚĆ. INFO, <http://rownosc.info/dictionary/queer-disability-studies/>, [data dostępu: 24.03.2016].

- Crescendo J., Stanton I. (2013), *Piss on Pity Complete. Disability Rights Blues, Folk, Pop, and Punk*. Album muzyczny, © Copyright – Johnny Crescendo, <http://www.cdbaby.com/cd/johnnycrescendo1>, [data dostępu: 2.08.2016].
- Cytowska B. (2012), *Trudne drogi adaptacji. Wątki emancypacyjne w analizie sytuacji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną we współczesnym społeczeństwie polskim*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Deklaracja Madrycka* (2002), *Europejski Kongres na rzecz Osób Niepełnosprawnych*, Madryt, 20–24 marca 2002, tłum. PSOOU [online].
- Dykcik W. (red.) (1996), *Spółczesność wobec autonomii osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Ferguson S. (2014), *Kyriarchy 101: We're Not Just Fighting the Patriarchy Anymore*, [online], „Everyday Feminism”, portal internetowy, 23.04.2014, <http://everydayfeminism.com/2014/04/kyriarchy-101/>, [data dostępu: 20.03.2016].
- Foucault M. (1999), *Narodziny kliniki*, tłum. P. Pieniążek, Wydawnictwo KR, Warszawa.
- Gajdzica Z. (red.) (2012), *Człowiek z niepełnosprawnością w rezerwacie przestrzeni publicznej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Gibbs G. (2011), *Analizowanie danych jakościowych*, tłum. M. Brzozowska-Brywczyńska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Golinowska S. (2011), *O spójności i kapitale społecznym oraz europejskiej i polskiej polityce spójności*, „Polityka Społeczna”, nr 5–6.
- Goodley D. (2011), *Disability Studies. An Interdisciplinary Introduction*, MPG Books Group, Bodmin and King's Lynn, London.
- Goodley D., Hughes B., Davis L. (2012), *Introducing Disability and Social Theory*, [in:] D. Goodley, B. Hughes, L. Davis (eds.), *Disability and Social Theory. New Developments and Directions*, Palgrave Macmillan, New York.
- Hodgson N. (2010), *The patriarchy is dead ... but the kyriarchy lives on*, „The Guardian”, 10.09.2010, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/sep/10/kyriarchy-and-patriarchy>, [data dostępu: 18.03.2016].
- <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/x/629824>.
- <http://www.niepelnospawni.pl/ledge/x/1878>, [data dostępu: 20.03.2016].
- Hughes R. i in. (2011), *Prevalence of interpersonal violence against community living adults with disabilities: A literature review*, „Rehabilitation Psychology”, 56(4), s. 302–319.
- International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF)*, (2001), WHO, Bruksela.
- Jachimczak B. (2010), *Proces inkluzje v polskom školskom systéme – požiadavki a realita* [in:] V. Lechta (ed.), *Transdisciplinárne aspekty inkluzívnej pedagogiky*, Vyd. EMITplus s.r.o., Trnava.
- Kijak R. (2014), *Seksualność osób z niepełnosprawnością intelektualną a rodzina*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Kijak R. (2016), *Dorośli z głębszą niepełnosprawnością intelektualną jako partnerzy, małżonkowie, rodzice*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
- Klinger C., Knapp G.A., Sauer B. (eds.) (2007), *Achsen der Ungleichheit. Zum Verhältnis von Klasse, Geschlecht und Ethnizität (Politik der Geschlechterverhältnisse)*, Frankfurt am Main: Campus.
- Kochanowski J. (2015), Felietony, <http://queer.pl/artukul/195876/jacek-kochanowski-felieton-hiv-aids-seks-zdrowie>.
- Kowalik S. (2007), *Posłowie* [w:] W. Zeidler (red.), *Niepełnosprawność. Wybrane problemy psychologiczne i ortopedagogiczne*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.

- Krause A. (2004), *Człowiek niepełnosprawny wobec przeobrażeń społecznych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Kurowski K. (2014), *Wolności i prawa człowieka i obywatela z perspektywy osób niepełnosprawnych*, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa.
- Ladd P. (2003), *Understanding Deaf Culture: In Search of Deafhood*, Multilingual Matters LDT, Cleveland, Buffalo, Toronto, Sydney.
- Lechta V. (2010), *Inkuzivní pedagogika – základní vymezení* [in:] V. Lechta (red.), *Základy inkuzivní pedagogiky. Dítě z postižením, narušením a ohrožením ve škole*, Vyd. Portál, Praha.
- Leksykon: *Spójność społeczna* (2011), www.kanonkonsultacji.pl [data dostępu: 2.04.2016].
- McRuer R. (2003), *As Good as it Gets: Queer Theory and Critical Disability*, „GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies”, Vol. 9, No. 1 – 2.
- McRuer R. (2011/2012), *Crippling Queer Politics, or the Dangers of Neoliberalism*, „The Scholar & Feminist Online” No. 10.1-10.2, <http://sfoonline.barnard.edu/a-new-queer-agenda/cripping-queer-politics-or-the-dangers-of-neoliberalism/>, [data dostępu: 12.05.2016].
- Mikołajczyk-Lerman G. (2013), *Między wykluczeniem a integracją – realizacja praw dziecka niepełnosprawnego i jego rodziny. Analiza socjologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Miszczczyk M. (2013), *Na dnie strumienia świadomości: Kyriarchia*, „Rekurencje”, czasopismo internetowe, nr 2–3 (3–4), <https://issuu.com/rekurencje/docs/rekurencje03-4>, [data dostępu: 19.03.2016].
- Podgórska-Jachnik D. (2013), *Głusi: Emancypacje*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Łódź.
- Podgórska-Jachnik D. (2014), *Praca socjalna z osobami z niepełnosprawnością i ich rodzinami*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich MPIPS, Warszawa.
- Podgórska-Jachnik D. (2015), „Piss on Pity – Disability”. *Odrzucenie litości doznawanej przez osoby niepełnosprawne jako przejaw ich dążeń emancypacyjnych* [w:] A. Komorowska-Zielony, T. Szkułdarek (red.), *Różnice, edukacja, inkluzja*, Ars Educandi, Monografie, T. 5, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Podgórska-Jachnik D. (2016), *Psychologia pozytywna a wspieranie chorego na cukrzycę w zmianie nawyków zdrowotnych*, „Diabetologia po Dyplomie”, nr 3.
- RANDOM (ba) (2010), *Why no one should use that word: Kyriarchy instead of Patriarchy*, <https://rancom.wordpress.com/2010/10/01/why-no-one-should-use-that-word-kyriarchy-instead-of-patriarchy/>, [data dostępu: 26.04.2016].
- Reiss B., Serlin D., Adams R., (eds.) (2015), *Keywords for Disability Studies*, New York University Press, New York.
- Rzeźnicka-Krupa J. (2007), *Komunikacja – edukacja – społeczeństwo. O dyskursie dzieci z niepełnosprawnością intelektualną*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Rzeźnicka-Krupa J. (2009), *Niepełnosprawność i świat społeczny. Szkice metodologiczne*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Rzeźnicka-Krupa J. (2012), *Niepełnosprawność w perspektywie społeczno-kulturowej. Źródła zmian w obszarze konstruowania pola zainteresowań pedagogiki specjalnej*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo”, nr 2(16).
- Sadowska S. (2008), *Subkultura słabszych, subkultura integracji – szczególne aspekty dla życia osób niepełnosprawnych* [w:] U. Bartnikowska, C. Kosakowski, A. Krause (red.), *Dyskursy pedagogiki specjalnej 7. Współczesne problemy pedagogiki specjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Schüssler Fiorenza E. (2001), *Wisdom Ways: Introducing Feminist Biblical Interpretation*, Orbis Books, Maryknol, New York.

- Sejnost R.L. (2008), *Tools for Teaching in the Block*, Corvin Press, Thousand Oakes, California.
- Strong R.W. i in. (2002), *Reading for Academic Success: Powerful Strategies for Struggling, Average, and Advanced Readers, Grades 7–12*, Corvin Press, Thousand Oakes, California.
- Szarfenberg R. (2009), *Ubóstwo, marginalność i wykluczenie społeczne* [w:] G. Firlit-Fesnak, M. Szylko-Skoczny (red.), *Polityka społeczna. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Waldschmidt A., Schneider W. (2007), *Körper, Kultur und Behinderung: Eine Einführung in die Disability Studies (Disability Studies. Körper – Macht – Differenz)*. [Transcript], Disability Studies.
- Winogrodzka D. (2013), *Badaczka wobec doświadczenia. Studia nad niepełnosprawnością*, <http://krytyka.org/badaczka-wobec-doswiadczenia-studia-nad-niepelnosprawnoscia>, [data dostępu: 27.04.2016].
- Wlazło M. (2014), *Prekariat i niepełnosprawność – o tymczasowości i niepewności edukacji, rehabilitacji, pracy i życia*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki, Specjalnej”, Nr 6.
- Wojnarowska A. (2010), *Niepełnosprawność intelektualna w publicznym i prywatnym dyskursie*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Żyta A. (2011), *Życie z zespołem Downa. Narracje biograficzne rodziców, rodzeństwa i dorosłych osób z zespołem Downa*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.